‘जय भुँडी’ निबन्ध सङ्ग्रहमा प्रयुक्त उखानहरूको विश्लेषण

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको नेपाली विषयको
दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ
प्रस्तुत

शोधपत्र

उत्तमकुमार दाहाल
रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस
नेपाली विभाग
प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौँ

२०६६

शोधनिर्देशक
श्री भानु घिमिरे

'जय भुँडी' निबन्ध सङ्ग्रहमा प्रयुक्त उखानहरूको विश्लेषण

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको नेपाली विषयको
दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ
प्रस्तुत

शोधपत्र

उत्तमकुमार दाहाल
रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस
नेपाली विभाग
प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौँ

२०६६

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

नेपाली एम्.ए. द्वितीय वर्षका छात्र **श्री उत्तमकुमार दाहाल**ले **'जय भुँडी' निबन्ध सङ्ग्रहमा प्रयुक्त उखानहरूको विश्लेषण** शीर्षकको शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । उहाँले अत्यन्त परिश्रमपूर्वक तयार पार्नु भएको यस शोधकार्यप्रति म पूर्ण सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिश गर्दछु ।

शोधनिर्देशक

....

भानु घिमिरे
रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस
प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौँ

मिति : २०६६/११/६

स्वीकृति–पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली विभागअन्तर्गत रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पसका शोधार्थी **उत्तमकुमार दाहाल**ले स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत गर्नुभएको '**जय भुँडी' निबन्ध सङ्ग्रहमा प्रयुक्त उखानहरूको विश्लेषण** शीर्षकको शोधपत्र सोही प्रयोजनका निमित्त उपयुक्त ठहरिएकाले स्नातकोत्तर उपाधिका लागि स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मुल्याङ्कन समिति

____

स.प्रा. तुलसीमान श्रेष्ठ
विभागीय प्रमुख

____

भानु घिमिरे
शोधनिर्देशक

____

प्रा. राजेन्द्र सुवेदी
बाह्य परीक्षक

मिति : २०६६/११/६

कृतज्ञता ज्ञापन

जय भूँडी निबन्ध सङ्ग्रहमा प्रयुक्त उखानहरूको विश्लेषण शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह नेपाली विषयको दसौं पत्रको पाठ्यांश परिपूर्तिका निम्ति तयार गरिएको हो । प्रथमतः यो शोधपत्र तयार गर्ने सिलसिलामा आफ्ना वैयक्तिक कार्यव्यस्तताका बीचमा पनि किञ्चित झर्को नमानी अत्यन्त स्नेहपूर्वक निर्देशन गर्नु हुने आदरणीय गुरु श्री भानु घिमिरेप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

त्यसैगरी शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी शोधकार्यमा प्रेरित गर्ने नेपाली विभाग, रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस, काठमाडौँका विभागीय प्रमुख आदरणीय गुरु सहप्रा. तुलसीमान श्रेष्ठ लगायत सिङ्गो नेपाली विभागप्रति कृतज्ञ छु । यसका साथै शोधकार्यको सिलसिलामा समय-समयमा सहयोग र सुझाव दिने आदरणीय गुरुहरू डा. कुलप्रसाद कोइराला, हरि पराजुली, विनोद मञ्जन र रविन्द्र घिमिरेप्रति पनि कृतज्ञ छु ।

त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, कीर्तिपुरका कर्मचारी शिव गोपाल खड्का र शोधकार्यका लागि समय-समयमा सामग्री उपलब्ध गराउनेदेखि लिएर विभिन्न किसिमका सहयोग गर्ने सूर्यप्रसाद बराल, किशोरशङ्कर अधिकारी, गोविन्द काफ्ले, निर्मला बराल, लक्ष्मी काफ्ले, सन्तोष दहाल, नवराज बराल, चूडामणि पोखरेल, नोरव, महेश अधिकारी, नोदन, संचिता लगायतका मित्रहरूको सहयोग अविस्मरणीय रहेको छ ।

त्यसैगरी शुद्धसँग कम्प्युटर टङ्कण गरिदिने प्रफेक्ट कम्प्युटर, टि.यू. गेटका श्री कुशु घले तथा वृष रावललाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा, प्रस्तुत शोधपत्रको उचित मूल्याङ्कनका लागि सविनय अनुरोधसहित त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागसमक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

– उत्तमकुमार दाहाल

शैक्षिक सत्र : २०६३/०६६

मिति : २०६६/११/६

शोधसार

शोध शीर्षक : जय भूँडी निबन्ध सङ्ग्रहमा प्रयुक्त उखानहरूको विश्लेषण

शोधार्थी : उत्तमकुमार दाहाल

शोध निर्देशक : भानु घिमिरे

विभाग : नेपाली विभाग, त्रि.वि., प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौँ

शैक्षिक सत्र : २०६३-२०६५

जम्मा अध्याय : छ ।

विषयसूची

शोधनिर्देशकको मन्तव्य
स्वकृतिपत्र
कृतज्ञताज्ञापन

पृष्ठ

अध्याय – एक
शोध परिचय

१.१	शोधशीर्षक	१
१.२	शोधार्थीको नाम	१
१.३	शोधको प्रयोजन	१
१.४	विषय परिचय	१
१.५	समस्याकथन	२
१.६	शोधको उद्देश्य	२
१.७	पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.८	शोधकार्यको औचित्य	४
१.९	शोधकार्यको सीमाङ्कन	४
१.१०	शोधविधि	४
	१.१०.१ सामग्री सङ्कलन	४
	१.१०.२ सामग्री विश्लेषण विधि	४
१.११	शोधपत्रको रूपरेखा	४

अध्याय – दुई
उखानको सामान्य परिचय

२.१	सामान्य परिचय	६
२.२	उखानको व्युत्पत्ति र अर्थ	६
२.३	उखानको परिभाषा	७
२.४	ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	८
	२.४.१ सांस्कृतिक परिवेश	९
	२.४.२ ऐतिहासिक घटना	९
	२.४.३ विशिष्ट उक्ति	९

अध्याय – तीन
भैरव अर्यालको सामान्य परिचय

३.१	परिचय	१०
३.२	पारिवारिक पृष्ठभूमि	१०
३.३	शिक्षादीक्षा	१०
३.४	कार्यक्षेत्र तथा जीविका	११
३.५	रुचि र स्वभाव	१२

३.६	भ्रमण	१२
३.७	साहित्यिक लेखन विकास प्रक्रिया	१२
	३.७.१ निजी व्यक्तित्वका सम्बन्धमा समालोचकहरूको टिप्पणी	१३
	३.७.२ साहित्यिक व्यक्तित्वका मूलतः हास्यव्यङ्ग्यात्मक सृजना सम्बन्धमा गरिएको समालोचकहरूको टिप्पणी	१४
३.८	लेखनको आरम्भ	१५
	३.८.१ भैरव अर्यालका प्रकाशित रचनाहरूको वर्णानुक्रमिक विधागत विवरण	१५
३.९.	सम्मान र पुरस्कार	१९
३.१०	प्रवृत्ति	१९

अध्याय – चार
उखानको सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि

४.१	परिचय	२०
४.२	लोकसाहित्यिक विधाका रूपमा उखान	२०
४.३	उखानको नाम	२२
४.४	उखानको परिभाषा	२५
४.५	उखानको महत्त्व	२९
४.६	उखानको उत्पत्ति एवं स्रोत	३०
	४.६.१ कथापरम्परा	३०
	४.६.२ ऐतिहासिक	३१
	४.६.३ प्राज्ञवचन	३२
४.७	उखान प्रयोगको परम्परा	३३
४.८	उखानको पाठभेद	३७
४.९	उखानका प्रयोक्ता	३९
	४.९.१ उमेर	३९
	४.९.२ जातजाति	३९
४.१०	उखानका विशेषता	४०
	४.१०.१ यथार्थताबोधक	४३
	४.१०.२ लोकनीतिबोधक	४४
	४.१०.३ संक्षिप्तता	४५
	४.१०.४ सारपूर्णता	४५
	४.१०.५ पद्यात्मक उखान	४६
४.११	उखानको वर्गीकरण	४७
४.१२	साहित्यमा उखान प्रयोगको प्रयोजन	५६
	४.१२.१ स्वमतपोषणका निमित्त	५७
	४.१२.२ सूचनाका निमित्त	५८
	४.१२.३ आलोचनाका निमित्त	५८
४.१३	सारांश	६०

अध्याय – पाँच
'जय भुँडी' निबन्ध सङ्ग्रहमा प्रयुक्त उखानहरूको वर्णानुक्रम, सूची र तिनको विश्लेषण

५.१ सार्वभौमिक सन्देशमूलक उखान ---------- ६१
५.२ समाजसापेक्ष सन्देशमूलक उखानहरू ---------- ६२
५.३ धार्मिक तथा सांस्कृतिक ---------- ६२
५.४ सामाजिक उखानहरू ---------- ६३
५.५ वैज्ञानिक उखान ---------- ६४
५.६ जय भुँडी निबन्ध सङ्ग्रहमा प्रयुक्त उखानहरूको सूची र तिनको विश्लेषण ---------- ६४
५.६.१ अजिङ्गरको आहारा दैवले पुऱ्याउँछ ---------- ६४
५.६.२ अलकापुरीमा कुन देवता कुन जनता ---------- ६४
५.६.३ आफूलाई हात्ती अरूलाई बोका ---------- ६५
५.६.४ उहिलेका कुरा खुइलिए ---------- ६५
५.६.५ काग कराउँदै गर्छ पिना सुक्दै गर्छ ---------- ६५
५.६.६ कामले नसके कुराले, दिमागले नभ्याए सुराले ---------- ६६
५.६.७ कि दाउरे बन कि लाहुरे बन ---------- ६६
५.६.८ के खोज्छस् काना ? आँखो ---------- ६७
५.६.९ गङ्गा जलले सूर्यलाई अर्घ ---------- ६७
५.६.१० घट्टमा घाम लाग्नु ---------- ६७
५.६.११ घिउ-चिनीबिनाको खाना बोसीको दाना ---------- ६८
५.६.१२ चौटा खान गएको सम्धी झोलमा डुबेर मऱ्यो ---------- ६८
५.६.१३ जग खन्ने मुसा धुरी खोस्ने बिराला ---------- ६९
५.६.१४ जब भयो राती अनि बूढी ताती ---------- ६९
५.६.१५ जसको धनधान्य, उही सर्वमान्य ---------- ७०
५.६.१६ जहाँ जान लागे पनि भुँडी सँगसँगै ---------- ७०
५.६.१७ जो बूढो उही बाटो हगुवा (जो अगुवा उही बाटो हगुवा) ----- ७०
५.६.१८ ठाउँ न ठहर धोको न रहर ---------- ७१
५.६.१९ डुकुको झोलसित ढिँडो ---------- ७१
५.६.२० ढुङ्गो खोज्दा देउता मिल्नु ---------- ७२
५.६.२१ तै रिन तै रिन बूढी बाखी किन् ---------- ७२
५.६.२२ तँ चिता म पुऱ्याउँछु ---------- ७२
५.६.२३ थुकका छिटा मुखमा पर्नु ---------- ७३
५.६.२४ दानविनाको ज्ञान मकैविनाको घान ---------- ७३
५.६.२५ नक्कली मयूर झैं ---------- ७४
५.६.२६ नब्बे पुगी हब्बे न कब्बे हुनु ---------- ७४
५.६.२७ नामका लागि सत्रोटा सलाम ---------- ७४
५.६.२८ नुन खाएको कुखुरो जस्तो हुनु ---------- ७५
५.६.२९ नुनभन्दा त चुन सेतो ---------- ७५
५.६.३० पशुपतिको जात्रा सिद्राको व्यापार ---------- ७५
५.६.३१ बाँचे वाराणसी, मरे अमरावती ---------- ७६

५.६.३२ भर्सेलीबाट भाग्नुपरेका बिराला------------------------------------ ७६
५.६.३३ भाग्यमानीको भुतै कमारो --- ७७
५.६.३४ भाषाभन्दा जेठो र इतिहासभन्दा बूढो --------------------------- ७७
५.६.३५ मर्दका दसोटी हुन्छन्-- ७७
५.६.३६ विष्णुमतिको मूला मौलाएझैं मौलाउनु -------------------------- ७८
५.६.३७ सोझो औंलाले घिउ आउँदैन--------------------------------------- ७८
५.६.३८ हात्तीको मुखमा जीरा -- ७९
५.६.३९ हिस्स बूढी हरिया दाँत-- ७९

अध्याय - छ

निष्कर्ष -- ८०

सन्दर्भसामग्री सूची-- ८२

सङ्क्षेपीकृत सूची

अनु.	-	अनुवादक
ई.	-	ईस्वी सम्वत्
काठ.	-	काठमाडौँ
चौ.सं.	-	चौथो संस्करण
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
द्वि.सं.	-	द्वितीय संस्करण
ने.रा.प्र.प्र.	-	नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
ने.सा.सं.	-	नेपाली साहित्य सङ्गठन
पा.वि.के.	-	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
पृ.	-	पृष्ठ
प्र.सं.	-	प्रथम संस्करण
वि.सं.	-	विक्रम सम्वत
तृ.सं.	-	तृतीय संस्करण
लपु.	-	ललितपुर
संयो.	-	संयोजक
सं.	-	सम्पादक
सा.प्र.	-	साझा प्रकाशन